AHOLINING NORASMIY DAROMADLARINI RASMIY BOZORGA OLIB KIRISHNI BOSHQARISH: IQTISODIY VA MENEJMENT NAZARIYASI TAHLILI

Sobirov Mahammadniyoz Tavakkal o‘g‘li
Universitet of Business and Scince, o‘qituvchisi
muhammadniyoz9401@gmail.com
+998937705556

Akramov Axmadali Bahodir o‘g‘li
Universitet of Business and Scince, talaba
wintermanasaka@gmail.com
+998 33 114 02 94

Numanov Murodjon Nishonboy o‘g‘li
Universitet of Business and Scince, talaba
+998 33 123 21 21

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston va rivojlanayotgan mamlakatlar sharoitida aholining norasmiy (soya) daromadlarini rasmiy iqtisodiy aylanmaga kiritishni boshqarishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda institutsional iqtisodiyot, moliyaviy inklyuziya va davlat boshqaruvi nazariyalari asosida norasmiy daromadlarning kelib chiqishi, hajmi va strukturasi o‘rganilgan. IMRAD metodologiyasiga muvofiq, tadqiqot muammosi, usullari, natijalari va muhokamasi tizimli ravishda bayon etilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, daromadlarni legalizatsiya qilishning institutsional mexanizmlari va raqamli moliyaviy texnologiyalar (FinTech) birgalikda qo‘llanilganda samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Maqola siyosat ishlab chiqaruvchilar, moliya muassasalari va tadqiqotchilar uchun amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: norasmiy iqtisodiyot, daromadlarni legalizatsiya, moliyaviy inklyuziya, institutsional boshqaruv, soya iqtisodiyot, O‘zbekiston.

Kirish

Jahon iqtisodiyotida norasmiy sektor, ya'ni davlat nazoratidan tashqarida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat, rivojlanayotgan mamlakatlar YaIMning o‘rtacha 30–

50 foizini tashkil etadi (IMF, 2023). O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 2020–2023 yillar davomida YaIMning 40–48 foizi darajasida baholangan bo‘lib, bu nafaqat soliq tushumi yo‘qolishiga, balki moliyaviy barqarorlikka ham jiddiy tahdid solmoqda.

Aholining norasmiy daromadlarini rasmiy bozorga olib kirish muammosi ko‘p o‘lchovli xarakter kasb etadi: bu bir tomondan soliq intizomini mustahkamlash va byudjet daromadlarini oshirish masalasidir; ikkinchi tomondan – ijtimoiy himoya tizimini kengaytirish, bank xizmatlariga kirishni ta'minlash va kambag‘allikni kamaytirish bilan chambarchas bog‘liq.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – aholining norasmiy daromadlarini rasmiy iqtisodiy aylanmaga kiritishni boshqarishning nazariy asoslarini tahlil etish, mavjud siyosat vositalarini baholash va institutsional hamda texnologik mexanizmlar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot quyidagi savollarni ko‘rib chiqadi:

(1) Norasmiy daromadlarning asosiy manbalari va tarkibiy tuzilishi qanday?

(2) Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar qanday boshqaruv mexanizmlarini qo‘llagan?

(3) O‘zbekiston sharoitida qaysi yondashuvlar eng samarali hisoblanadi?

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, O‘zbekiston 2017 yildan boshlab keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirmoqda, jumladan, soliq ma'muriyatini modernizatsiya qilish, raqamli to‘lovlarni kengaytirish va moliyaviy inklyuziya dasturlarini joriy etish. Biroq norasmiy iqtisodiyotni rasmiylashtirish jarayoni hali ham etarli nazariy asosga ega emas.

Tadqiqot usullari

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanilgan:

Qiyosiy tahlil: Xitoy, Hindiston, Braziliya, Gruziya va O‘zbekiston tajribalari solishtirildi.

Adabiyotlar sharhi: So‘nggi 10 yilda chop etilgan 150+ ilmiy maqola, IMF, Jahon banki va OECD hisobotlari o‘rganildi.

Statistik va miqdoriy tahlil: O‘zbekiston Statistika qo‘mitasi, Soliq qo‘mitasi va Markaziy bank ma'lumotlari asosida tahlillar o‘tkazildi.

Institutsional tahlil: Davlat boshqaruvi nazariyasi va transaktsion xarajatlar doktrinasi qo‘llanildi.

Ekspert baholash: O‘zbekistonning 5 ta viloyatida 120 nafar tadbirkor va 40 nafar davlat xizmatchisi ishtirokidagi so‘rovnoma o‘tkazildi (2024-yil, fevral–may).

Nazariy asos

Tadqiqotning nazariy poydevori uchta asosiy doktrina bilan belgilanadi.

Birinchidan, Hernando de Soto (2000) ishlab chiqqan mulkiy huquqlar va kapital konversiyasi nazariyasi, unga ko‘ra norasmiy aktivlarni rasmiy tizimga o‘tkazish orqali «o‘lik kapital»ni faollashtirish mumkin.

Ikkinchidan, Douglass North (1990) ning institutsional o‘zgarishlar nazariyasi, u transaktsion xarajatlarni kamaytiruvchi rasmiy institutlarning rolini ta'kidlaydi.

Uchinchidan, moliyaviy inklyuziya nazariyasi (Demirgüç-Kunt & Klapper, 2012) – aholini rasmiy moliya tizimiga jalb etishning iqtisodiy samaradorligi haqida.

Menejment nazariyasi nuqtayi nazaridan esa boshqaruv yondashuvi sifatida Hood (1991) ning «Yangi jamoat boshqaruvi» (New Public Management) kontseptsiyasi hamda Ostrom (2009) ning umumiy resurslarni boshqarish printsiplari qo‘llanilgan.

Natijalar

Norasmiy daromadlarning tasnifi va hajmi

O‘tkazilgan tahlil natijalarida aholining norasmiy daromad manbalari uch asosiy toifaga ajratildi:

(1) Tuzilmaviy norasmiy daromadlar – qishloq xo‘jaligida band bo‘lgan, ammo ro‘yxatdan o‘tmagan ish bilan band aholi; mayda chakana savdo vakillari; uy xo‘jaligida ko‘rsatiladigan xizmatlar.

(2) Nol-soliq zonasidagi daromadlar – elektron tijorat orqali olingan tushum; tashqi remittanslar (pul o‘tkazmalari); ijaradan olinadigan daromadlar.

(3) Qonunga zid yoki yashirin daromadlar – korruptsion to‘lovlar; kontraband tovarlar savdosi; deklaratsiya qilinmagan eksport-import operatsiyalari.

1-jadval. O‘zbekistonda norasmiy daromadlarning taxminiy hajmi (2021–2024)

Ko‘rsatkich	2021	2022/2023	2024 (bashorat)
Norasmiy sektor ulushi, % YaIM	44,2%	41,7%	38,5%
Remittanslar hajmi (mlrd. USD)	8,1	9,6	11,2
Deklaratsiya qilinmagan savdo, % jami	29,3%	26,8%	23,1%
Raqamli to‘lovlar ulushi, %	18,4%	31,2%	48,7%

Manba: O‘zbekiston Statistika qo‘mitasi; Markaziy bank hisobotlari.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 2021–2024 yillarda norasmiy sektorning YaIMdagi ulushi sezilarli darajada qisqargan: 44,2 foizdan 38,5 foizga. Bu tendentsiya raqamli to‘lovlar tizimining jadal rivojlanishi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq – shu davrda raqamli to‘lovlar ulushi 18,4 foizdan 48,7 foizga ko‘tarilgan.

Boshqaruv mexanizmlari tahlili

So‘rovnoma natijalari (n=120 tadbirkor) shuni ko‘rsatdiki, rasmiy tizimga o‘tishga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat: soliq yukining og‘irligi (respondentlarning 68 foizi), byurokratik tartib-taomillarning murakkabligi (57 foizi), moliyaviy savodxonlikning pastligi (43 foizi) va ishonch tanqisligi (39 foizi).

Davlat xizmatchilari (n=40) nuqtayi nazaridan esa asosiy to‘siqlar: nazorat mexanizmlarining zaifligi (72,5 foiz), raqamli infratuzilmaning yetarli emasligi (62,5 foiz) va huquqiy bazaning nomukammalligi (55 foiz) hisoblanadi.

Xorijiy tajribalar qiyosiy tahlili

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, eng muvaffaqiyatli legalizatsiya strategiyalari uchta umumiy jihati bilan ajralib turadi: (a) past soliq stavkasi va soddalashtirilgan

soliq rejimlari, (b) raqamli identifikatsiya va to‘lov tizimlari integratsiyasi, (c) amnistiya dasturlari va ijtimoiy rag‘batlantirish mexanizmlari.

Gruziyaning «iqtisodiy erkinlik» islohoti (2004–2013) norasmiy iqtisodiyotni YaIMning 65 foizidan 30 foizigacha pasaytirdi. Asosiy vosita – yagona to‘lov soliqlarining joriy etilishi va korruptsiyaga qarshi kurashning tizimli olib borilishi edi. Xitoyning WeChat Pay/Alipay tizimi esa 10 yil ichida raqamli to‘lovlar orqali 300 million+ norasmiy ishchi va tadbirkorni rasmiy moliyaviy tizimga jalb etdi.

Muhokama

Institutsional yondashuv

Tadqiqot natijalari institutsional nazariya bilan uyg‘un: norasmiy daromadlarni rasmiylashtirish jarayonida transaktsion xarajatlarni kamaytirish kalit omil hisoblanadi. North (1990) ta'kidlaganidek, rasmiy institutlar faqat qoidalar to‘plami emas, balki iqtisodiy agentlar xatti-harakatini belgilovchi rag‘batlantirish tizimidir. Shuningdek axolini orasida ishonchli ma’lumotlar asosida iqtisodiy targ‘ibotlarni ko‘paytirishi kerak.

O‘zbekiston tajribasida 2019–2023 yillar mobaynida joriy etilgan «Soliq kodeksining yangi tahriri», «Osonlashtirish» platformasi va «EPAY» to‘lov tizimi transaktsion xarajatlarni sezilarli kamaytirgani kuzatildi. Bu De Soto nazariyasidagi kapital konversiyasi mexanizmini amalda tasdiqlaydi: rasmiy tizimga kirishning narxi pasayganda, norasmiy agentlarning motivatsiyasi keskin o‘sadi.

FinTech va raqamli moliyaviy inklyuziya

Tadqiqot natijalarimiz Demirgüç-Kunt va boshqalar (2022) xulosalarini qo‘llab-quvvatlaydi: mobil bank va elektron to‘lov tizimlari norasmiy daromadlarni rasmiylashtirish uchun eng samarali vosita bo‘lib qolmoqda. O‘zbekistonda «Payme», «Click», «Uzcard» va «HUMO» tizimlari orqali amalga oshirilayotgan tranzaktsiyalar 2021–2024 yillar orasida 4,7 barobarga ko‘paydi.

Biroq bu jarayon bir qancha muammolarni ham yuzaga keltirmoqda: raqamli savodxonlik darajasining pastligi, kiberjinoyatchilik xatarlari, ma'lumotlar maxfiyligi muammolari va «raqamli ajralish» (digital divide) hodisasi. Shu boisdan moliyaviy inklyuziya siyosati faqat texnologik hal-yechim bilan cheklanmasligi lozim.

Hukumat quruq qaror va qonunlarni chiqarib, qaror va qonunlar ijrosini ta’minlashi ham zarur va ushbu zarurat uchun ayni damda hukumatda yetarlicha imkoniyat v amalaka yetarli.

Siyosat vositalari samaradorligi

Xorijiy tajriba va o‘zimizning so‘rovnoma natijalarimizni solishtirib, tadqiqotimiz uchta eng samarali boshqaruv mexanizmini aniqladi: birinchidan, progressiv emas, balki regressive (rag‘batlantiruvchi) soliq stavkalari – norasmiy tadbirkorlar uchun birinchi 3 yil davomida imtiyozli soliq rejimi.

Ikkinchidan, raqamli identifikatsiya integratsiyasi – yagona ID tizimi orqali ijtimoiy nafaqalar, kredit reytingi va rasmiy mehnat munosabatlarini bog‘lash.

Uchinchidan, jamoaviy rag‘batlantirish mexanizmlari – mahallalar, kooperativlar va kasaba uyushmalari orqali ixtiyoriy legalizatsiyani qo‘llab-quvvatlash.

Shuningdek yagona soliq siyosatini joriy qilish va mexanizmlarini yaratish hamda rivojlantirish. Naqt shakldagi mablag‘larni aylanmasini minimal yani eng past darajaga tushurib barcha to‘lov siyosatini elektron shaklga o‘tkazish, nazorat qilish , axoli uchun ushbu siyosatni sodda va tushunarli shuningdek ishonchli holatga keltirish zarur.

Xulosa

Ushbu tadqiqot ko‘rsatdiki, aholining norasmiy daromadlarini rasmiy bozorga olib kirish jarayoni bir qator o‘zaro bog‘liq mexanizmlarning uyg‘un ishlashini talab qiladi. Faqat soliq intizomini kuchaytirish yo‘li bilan bu maqsadga erishib bo‘lmaydi – aksincha, bu norasmiy sektorni yanada chuqurlashtirishi mumkin.

Tadqiqotning asosiy xulosalari quyidagilardan iborat:

Institutsional muhit islohoti – transaktsion xarajatlarni kamaytirish, huquqiy aniqlik va byurokratiyani soddalashtirish rasmiylashtirish jarayonining asosiy shartidir.

Raqamli moliyaviy inklyuziya – FinTech yechimlari va raqamli identifikatsiya tizimlari eng samarali legalizatsiya vositasidir, ammo raqamli savodxonlikning parallel ravishda oshirilishi shart.

Rag‘batlantiruvchi soliq siyosati – jarima va cheklov o‘rniga ijtimoiy nafaqa, kredit imkoniyati va bozorga kirish huquqini kafolatlash orqali rasmiy tizim jozibadorligini oshirish samaraliroq natijalarga olib keladi.

Kompleks boshqaruv yondashuvi – davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining hamkorligiga asoslangan «multi-actor governance» modeli eng muvaffaqiyatli natijalarni beradi.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida so‘rovnoma namunaviy hajmining nisbatan chegaralanganligi (n=120), mintaqaviy tafovutlarning etarli darajada aks ettirilmaganligi hamda makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning taxminiy xarakter kasb etishi ta'kidlanishi lozim.

Kelajakdagi tadqiqotlarda O‘zbekistonning barcha viloyatlarini qamrab oluvchi to‘liq hajmli panel ma'lumotlar asosida tahlil o‘tkazish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. De Soto, H. (2000). The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else. Basic Books, New York.

2. North, D. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press.

3. Demirgüç-Kunt, A., & Klapper, L. (2012). Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database. World Bank Policy Research Working Paper 6025.

4. IMF (2023). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF Working Paper WP/18/17. Washington, D.C.

5. Ostrom, E. (2009). Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. Nobel Prize Lecture, Stockholm.

6. Hood, C. (1991). A Public Management for All Seasons? Public Administration, 69(1), 3–19.

7. Schneider, F., & Enste, D.H. (2000). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. Journal of Economic Literature, 38(1), 77–114.

8. O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi (2024). Yillik statistik to‘plam 2023. Toshkent: Statistika qo‘mitasi nashriyoti.

9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2024). Moliyaviy barqarorlik sharhi 2023. Toshkent.

10. World Bank (2022). The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19. Washington, D.C.